

A. Maris

**STRUCTURELE VERANDERINGEN, OVERHEIDSBELEID EN
POSITIE VAN DE AGRARISCHE ONDERNEMERS**

Mededelingen en Overdrukken

No. 125

Landbouw-Economisch Instituut - Conradskade 175 - Den Haag
Tel. 61 41 61

L29 B
125

Voordracht, gehouden tijdens de Post-Academische Onderwijskursus
"Agrarische Economie-beleid t.a.v. produktie, verwerking en afzet
in de Landbouw" te Wageningen op 17 oktober 1974.

1. Inleiding

- a. Wanneer de mens zich royaal en goed wil voeden, van veel goederen gebruik wil maken, comfortabel wil wonen, zich makkelijk en snel wil verplaatsen om zich o.a. te recreëren, dan moet deze mens meer doen dan kokosnoten plukken en op jacht gaan. Hij moet dan wel rationeel produceren of m.a.w. de produktiviteit verhogen om in de genoemde behoeften te kunnen voorzien.

De toeneming en verandering die zich in het goederenpakket voordoet heeft tot gevolg dat de volkshuishouding continue in beweging is. Hierbij heeft een voortdurende hergroepering van produktiefactoren plaats om aan de verlangens van de mens tegemoet te komen. Deze dynamiek heeft plaats tussen de sectoren van de volkshuishouding en binnen een bepaalde sector. We zien dan ook verschuivingen tussen de primaire, secundaire en tertiaire activiteiten van de maatschappij, terwijl de produktietechniek en de organisatie van de werkzaamheden binnen de bedrijfstakken doorlopend worden gemoderniseerd.

Het zal duidelijk zijn dat in zulk een dynamische maatschappij ook de zichtbare ruimtelijke elementen van werken (landbouw en industrie in landelijke en stedelijke gebieden), wonen (bevolkings-spreiding en stadsinrichting), verkeer (net van lucht-, land- en waterwegen voor transport van mensen en goederen), recreatie (bufferzones, open ruimten, beschermde gebieden) en de flora en fauna een ingrijpende verandering ondergaan met als gevolg bestemmingswijzigingen van grond en water.

De technische ontwikkeling en economische groei die de westerse landen te zien hebben gegeven, hebben het gelaat van de aarde dan ook volkomen veranderd en is ongetwijfeld het meest opvallende verschijnsel geweest op het ruimteschip aarde. Afhankelijk van het gezichtspunt van waaruit de economische ontwikkeling wordt gezien kan men stellen dat economische groei welvaart brengt, de grote onruststoker is een bron van milieuverstoring vormt. Het welvaartsaspect komt tot uiting in de toenemende hoeveelheid en verscheidenheid van goederen waarover de mens kan beschikken; de onrust in de continue verbetering en hergroepering van de produktiefactoren; de milieuverstoring ten slotte blijkt duidelijk uit de vervuiling van water, lucht en bodem en uit de bestemmingswijzigingen van de ruimte voor diverse menselijke ocupatievormen.

- b. Ook de landbouw heeft duidelijk met genoemde drie aspecten te maken. Immers de agrarische producenten brengen een overvloedig en gevarieerd produktiepakket voort; zeer pregnant ondervinden de agrarische werkers de consequenties van een hergroepering van de produktiefactoren (structuurhervormingen) en in de derde plaats is de landbouw zeer nauw betrokken bij de bestemming, het beheer en de inrichting van het grootste deel van de ruimte en - zij het in mindere mate - bij de neveneffecten van milieuvervuiling. De ingrijpende aanpassingen die m.n. in de West-Europese landbouw na 1950 hebben plaatsgehad, waren gericht op produktiviteitsverhoging

om hierdoor de interne en externe concurrentiepositie van de agrarische sector te versterken en een bijdrage te leveren aan de bevordering van welvaart en welzijn van de gehele samenleving. Uit de opvallende structurele veranderingen in de agrarische bedrijfstak, welke na 1950 hebben plaatsgehad, moet men wel concluderen dat het leven in de landbouw allerminst genoegelijk en rustig voorttrot. Integendeel, we ontkomen niet aan de indruk dat de landbouw in de volkshuishouding de rol van opgejaagde is opgedrongen. Vele werkers in de landbouw worden economisch gedwongen een ander beroep te zoeken, terwijl de blijvers worden genoodzaakt ingrijpende veranderingen aan te brengen in het produktienpakket, in de wijze van produceren en in de afzet van produkten. In feite is alles in de landbouw in beweging en is de betekenis van de landbouw binnen de agribusiness en binnen de volkshuishouding sterk gewijzigd. Mede als gevolg hiervan is de positie van de agrarische bevolking in de maatschappij gewijzigd en vooral in de plattelandsamenleving minder dominerend geworden.

Hierbij dient te worden onderstreept dat het landbouwvraagstuk in de economisch ontwikkelde landen niet is ontstaan door een achterlijke produktietechniek. Het tegendeel is zelfs het geval. Het zijn juist de snelle en grote veranderingen in het productieproces - waardoor het aanbod sterker is gestegen dan de koopkrachtige vraag, de werkgelegenheid sneller is gedaald dan het vertrek van arbeidskrachten en de bewerkingcapaciteit sterker is toegenomen dan de bedrijfsomvang - die geleid hebben tot een verstoring van het marktevenwicht en een druk op de prijzen en tot de noodzaak van ingrijpende veranderingen in de agrarische structuur. Het gevaar is hierbij groot dat de ongekende produktiviteitstoename die met deze grote veranderingen gepaard is gegaan, wordt voorbijgezien. Het is niet denkbeeldig dat de stofwolk die deze veranderingen hebben opgeworpen, de positieve bijdrage die de landbouw aan de welvaartstoename heeft geleverd, aan het gezicht onttrekt.

Hierbij dringt zich de vraag op, waarom de landbouw na 1950 zo in beweging is geraakt. Weliswaar was ook de groei van de productie per werker in een lange periode voor 1940 aanzienlijk, maar deze werd hoofdzakelijk veroorzaakt door belangrijke vorderingen in het biologisch-technische vlak, waardoor de kg-opbrengsten per ha en per dier werden vergroot binnen de bestaande agrarische structuur. Opvallende veranderingen in de man-landverhouding, in de bedrijfsgrootte en in de arbeidsorganisatie deden zich vóór 1940 niet voor.

Het is de ongekende economische groei die West-Europa sinds 1950 te zien heeft gegeven, met als consequentie een sterke verhoging van de beloningsaanspraken van arbeid, die de landbouw heeft genoodzaakt om in een fors tempo arbeidsbesparende technieken toe te passen. Door deze mechanisch-technische ontwikkeling - de biologisch-technische vooruitgang is hierbij nog steeds werkzaam - heeft de toeneming van de productie per man een versnelling ondergaan. Door de sterke stijging van de bewerkingcapaciteit per man in een matig expanderende bedrijfstak kregen de afvloeiing van ar-

heidskrachten en de schaalvergroting na 1950 een dominerend accent, en heeft het agrarische produktieproces een sterke produktiviteitsgroei te zien geven.

Deze ontwikkelingen hadden plaats in een economisch klimaat, waarin de inflatie gematigd was en de muntpariteiten vrij stabiel waren. Bovendien werd de landbouw nog niet geconfronteerd met beperkingen, voortvloeiend uit een planologisch- en milieubeleid.

2. Structurele aanpassingen

a. Omvang en samenstelling van de produktie

Overzien we de ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw dan moet op een viertal belangrijke aspecten worden gewezen. In de eerste plaats is de produktieomvang sterk toegenomen; niet minder belangrijk is dat deze vergroting van de produktie gepaard is gegaan met belangrijke wijzigingen van de samenstelling van het produktiepakket. In de derde plaats dient erop gewezen te worden dat de verwevenheid van de landbouw met de toeleverende, verwerkende en distribuerende bedrijven sterk is toegenomen. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een opvallende toeneming van de produktie per werker. In de periode na 1950 heeft deze toeneming een extra dimensie verkregen door ontwikkelingen in het mechanisch-technische vlak. De sterke stijging van de lonen heeft de invoering van arbeidsbesparende technieken sterk gestimuleerd.

De produktieomvang is vooral toegenomen door de vooruitgang in het biologisch-technische vlak, die geleid heeft tot een sterke toeneming van de grond- en dierproduktiviteit. Bovendien is nog van betekenis geweest dat de oppervlakte cultuurgrond tot 1940 is toegenomen, maar veel belangrijker is toch geweest de uitbreiding van de veestapel, gebaseerd op verhoging van de opbrengsten van grasland en voedergewassen en op een toenemende import van krachtvoer. Globaal kan men stellen dat de agrarische produktie gemiddeld met 4% per jaar is toegenomen en de agrarische produktie van eigen bodem (dus na aftrek van het geïmporteerde krachtvoer) met ongeveer 3% per jaar.

Maar de activiteiten van de agrarische ondernemers zijn niet beperkt gebleven tot produktiviteitsverhoging op bovengenoemd terrein. De ondernemers hebben ook belangrijke initiatieven ontplooid om de samenstelling van het produktiepakket aan te passen aan de wijzigingen in de koopkrachtige vraag van de verbruikers. Deze aanpassing komt in de eerste plaats tot uiting in het toenemende aandeel (thans ongeveer 25%) van de tuinbouwprodukten in het totale agrarische produktenpakket. Bezien we de samenstelling van het landbouwpakket en het tuinbouwpakket dan moeten we constateren dat de verschuivingen binnen deze hoofdrichtingen opvallend groot zijn geweest. Voor de tuinbouw wil ik slechts wijzen op de toenemende betekenis van de glastuinbouw, waarbij de bloemen de groei-

pool bij uitstek waren en op de uitbreiding van de boomteelt en in mindere mate van de bloembollenteelt.

Het beeld van de totale landbouw geeft een sterke uitbreiding van de dierlijke produktie te zien, met name van de veredelingsprodukten. Het gemengde bedrijfstype op de zandgronden is hierbij de koploper geweest. Oorspronkelijk stond op de zandgronden de rundveehouderij mede in dienst van de akkerbouw en vormden de varkenshouderij en de pluimveehouderij ondergeschikte produktierichtingen waarin voedergranen en enkele andere produkten omgezet werden in hoogwaardiger produkten die slechts ten dele voor de verkoop waren bestemd.

In de twintigste eeuw zien we, met de invoering van de kunstmest, de rundveehouderij en de verdelingssteelten zich steeds meer tot zelfstandige produktierichtingen ontwikkelen. Hierbij werd bouwland omgezet in grasland en voedergewassen, waarbij door hoge kunstmestgiften en een betere graslandexploitatie de opbrengsten aanzienlijk zijn verhoogd. De gunstige ligging van Nederland m.b.t. de aanvoer van grondstoffen en de afzet van produkten heeft de uitbreiding van de dierlijke produktierichtingen uiteraard gunstig beïnvloed. Van betekenis is ook geweest dat uitbreiding van de werkgelegenheid in de landbouw met een royale arbeidsbezetting, zeer welkom was. Bovendien waren bij de lage lonen voor 1940, de kostennadelen van kleine bedrijfsonderdelen niet groot en werd door deze combinatie van produktierichtingen binnen één bedrijf het inkomensrisico verkleind.

In de unieke weidegebieden van ons deltagebied, waar het aandeel van grasland (incl. andere voedergewassen) in de oppervlakte cultuurgrond 93% is (op de zandgronden thans 73%), is door de natuurlijke omstandigheden de melkveehouderij vanouds een overheersende produktierichting geweest. Ook in deze gebieden is door hogere voederopbrengsten en het gebruik van krachtvoer de melkveebezetting en de melkopbrengst per koe aanzienlijk toegenomen. In 1973 had de melkveebezetting op de zandgronden in de weidegebieden de hoge dichtheid van meer dan 1,5 melkkoe per ha grasland (incl. voedergewassen) bereikt, (totaal aantal stuks melkvee 2,1 milj.) bij een gemiddelde melkopbrengst per koe van ongeveer 4600 kg. In 1910 bedroeg de melkveestapel ruim 1 miljoen stuks, en was de melkveebezetting 0,82 per ha en de melkopbrengst per koe 2500 kg. Deze ontwikkelingen hebben zich ook na 1950 voortgezet. Het aandeel van de dierlijke produkten, gemeten in toegevoegde waarde, bedraagt thans meer dan 75% van het totale landbouwpakket. Wat het akkerbouwpakket (25%) betreft dient nog vermeld dat hierin het aandeel van de suikerbieten en aardappelen bijzonder hoog is t.w. 35% tegenover ruim 9% in de EEG.

En door het hoge produktieniveau en door de samenstelling van het produktiepakket neemt Nederland een bijzondere positie in binnen de EG. Illustratief zijn in dit opzicht het Nederlandse aandeel in de cultuurgrond en dat in de agrarische produktie; deze percentages bedragen ruim 3 en 8.

De genoemde typerende aspecten van de Nederlandse landbouw zijn

in het kader van deze inleiding summier vermeld, omdat ze geleid hebben tot een sterke produktiviteitstoename en een aanzienlijke uitbreiding van de produktieomvang. Twee punten zijn bij deze ontwikkelingen essentieel geweest; toepassing van de aanwezige landbouwkundige kennis in het biologisch vlak en het benutten van de mogelijkheden tot regionale specialisatie. Genotypische veranderingen van rassen en veeslagen, te zamen met een goede teeltverzorging, verhogen uiteraard de technische rendementen, waardoor met minder produktiemiddelen dezelfde hoeveelheid produkt wordt verkregen. Maar ook door de produktie te richten op bepaalde produkten waarvoor de omstandigheden in de betreffende regio gunstig zijn, wordt hetzelfde effect bereikt. Hierbij kan men denken aan bodem, klimaat, geografische ligging en aan de vaardigheid van de in ruime mate beschikbare arbeidskrachten. Hoe groter het gebied van de gemeenschappelijke markt, hoe beter laatstgenoemde voordelen tot hun recht kunnen komen. De belangrijke veranderingen aan de opbrengstzijde, die zich geleidelijk hebben voltrokken, zijn typisch structureel.

b. Vermindering arbeidskrachten en bedrijven

Na 1950 hebben zich ook in de wijze van produceren ingrijpende veranderingen voorgedaan. Sindsdien is namelijk de toename van de produktie per werker, zeer sterk versneld. Door de ongekende economische groei welke gepaard is gegaan met een sterke stijging van de lonen, zijn in de landbouw in een hoog tempo arbeidsbesparende technieken ingevoerd, waardoor in de werkmethoden en in de organisatie van het werk belangrijke veranderingen plaatsvonden. De landbouw werd door deze ontwikkeling met vergaande aanpassingen geconfronteerd. Deze aanpassingen kunnen worden samengevat met de woorden: vermindering van het aantal arbeidskrachten en bedrijven, schaalvergroting en toenemende specialisatie en integratie. Dat de landbouw de uitdaging op deze wijze moest beantwoorden is typisch voor een bedrijfstak met relatief geringe expansiemogelijkheden en vele kleine zelfstandige ondernemers. In een sterk groeiende bedrijfstak behoeft de invoering van arbeidsbesparende technieken niet te leiden tot een sterke afvloeiing van arbeidskrachten noch tot vermindering van het aantal bedrijven. Wanneer men ziet dat het aantal arbeidskrachten in de landbouw in de periode 1950-1970 meer dan gehalveerd is en dat het aantal bedrijven tot twee derde is gedaald, dan moet wel worden geconstateerd dat het tempo van vermindering hoog is geweest en dat de consequenties van de door de gewijzigde prijsverhoudingen noodzakelijk geworden mechanisatie ingrijpend zijn geweest voor de agrarische bedrijfstak en voor de positie van hen die er in werken. Het is in de beperkte tijd die mij ter beschikking staat niet mogelijk om uitvoerig in te gaan op de mate waarin en de wijze waarop de structurele aanpassingen hebben plaatsgehad. Het lijkt mij ook niet noodzakelijk omdat deze veranderingen reeds in vele publikaties zijn gepresenteerd. Ik zal mij dan ook beperken tot enkele mar-

kante hoofdpunten.

Bij de grote uittocht van arbeidskrachten uit de landbouw liepen de landarbeiders in het voorste gelid, direct gevolgd door de meewerkende zoons. Voor degenen die menen dat de structurele ontwikkelingen te langzaam gaan en wellicht afgeremd zijn door het gevoerde landbouwbeleid, mag nog wel eens met nadruk worden vastgesteld dat in een tijdbestek van 20 jaar het aantal landarbeiders is gedaald van bijna 100 000 tot ruim 20 000; voor de zoons zijn deze aantallen 90 000 en 24 000. Het aantal bedrijfshoofden is in veel mindere mate teruggelopen; in 1970 was het aantal tot ongeveer twee derde gedaald en bedroeg 125 000. Wel is de vermindering geleidelijk toegenomen en wel tot ongeveer 3% per jaar. De belangrijkste oorzaak voor de vermindering is gelegen in het feit dat bij de beroepsbeëindiging geen opvolger aanwezig is; op aanzienlijk meer dan de helft van de bedrijven is dit thans het geval. Globaal kan men zeggen dat twee derde van de vermindering van het aantal bedrijfshoofden verband houdt met de opvolgingssituatie bij beroepsbeëindiging en ongeveer een derde met beroepsverandering. Er zijn geen tekenen die erop wijzen dat de beroepsverandering veel zal toenemen. De vraag is ook of het wel wenselijk is. Er zijn redenen aan te voeren om bij vermindering van het aantal bedrijfshoofden vooral het accent te leggen bij de generatiewisseling. Maatregelen aan de bron d.w.z. bij de beroepskeuze, zodat de toetreding tot het agrarisch beroep in overeenstemming is met het aantal vrijkomende levensvatbare bedrijven, zijn o.i. economisch en sociaal het meest verantwoord. Hierbij kan het aanbeveling verdienen de beroepsbeëindiging door bedrijfsbeëindigingsregelingen aantrekkelijker te maken en daardoor te versnellen. Ook de mogelijkheid van "beëindiging op termijn" verdient in dit verband nadere overweging. Het resultaat van de ontwikkeling van de drie categorieën arbeidskrachten is, dat thans bijna 75 procent van het totale aantal agrarische arbeidskrachten in de landbouw tot de categorie bedrijfshoofden behoort, terwijl dit percentage in 1950 ruim 50 was. Door deze ontwikkeling is de arbeidsbezetting per bedrijf tot minder dan 1,4 gedaald, terwijl de produktieomvang per bedrijf door areaaluitbreiding en intensivering sterk is toegenomen. In de taken van vele agrarische ondernemers is dan ook een belangrijke accentverschuiving opgetreden. Naast de commerciële en organisatorische taken en het begeleiden en beslissingen nemen m.b.t. het produktieproces, is thans het zelf uitvoeren van de werkzaamheden een zeer belangrijk onderdeel van het ondernemersschap geworden. Gelet op het aantal meewerkende zoons dat altijd als opvolger aanwezig zal blijven ziet het er naar uit dat in de Nederlandse landbouw vrijwel de minimale arbeidsbezetting per bedrijf is bereikt. Dit wil dus zeggen dat, gezien de samenstelling van het arbeidspotentieel, een verdere daling van het aantal arbeidskrachten in hoofdzaak zal worden bepaald door een vermindering van het aantal bedrijfshoofden en dus van het aantal bedrijven. Een vermindering van het arbeidspotentieel zal dus voornamelijk moeten plaats-

hebben door het aantal bedrijven te verminderen en de resterende bedrijven te vergroten.

c. Schaalvergroting

Hiermee dient zich het vraagstuk van de schaalvergroting aan. Ook in dit opzicht neemt de agrarische sector een bijzondere positie in. Met name in de bodemgebonden landbouw gaat bedrijfsvergroting altijd ten koste van andere bedrijven. Zonder dat andere bedrijven het veld ruimen en dus grond ter beschikking komt is vergroting voor de zelfstandige bedrijven slechts in beperkte mate mogelijk. De ontwikkelingsmogelijkheden van de blijvende bedrijven is dus nauw verbonden met het vraagstuk van de wijkers. Men dient zich hierbij wel te realiseren dat een sterke groei van de bedrijven consequenties heeft voor de afvloeiing en omvangrijke nieuwe investeringen noodzakelijk maakt. Bovendien worden bestaande investeringen versneld buiten gebruik gesteld. Berekeningen wijzen uit 1) dat alleen al vanuit nationaal-economisch gezichtspunt bezien, het tempo van afvloeiing en schaalvergroting niet veel hoger mag zijn dan het thans is.

Bij de schaalvergroting gaat het om een economisch verantwoorde onderlinge afstemming van arbeid, werktuigenpark en werkgelegenheid bij de diverse werkzaamheden. De ingezette arbeid en uitrusting van de bedrijven moeten zo goed mogelijk benut kunnen worden. De gemiddelde oppervlakte per bedrijf is in twintig jaar met 4,5 ha toegenomen tot 15,5 ha, maar de produktieomvang, gemeten in standaardbedrijfsseenheden, is in deze periode bijna verdubbeld. Op deze wijze gemeten was in 1950 van het totaal aantal bedrijven 15% groter dan 90 sbe; het produktieaandeel op deze bedrijven bedroeg 34%. In 1970 waren deze percentages ruim 50% en bijna 75, terwijl de prognose voor 1980 is dat deze percentage 75, resp. 90 zullen zijn.

Naast zelfstandige bedrijfsvergroting kunnen ook door samenwerking en het gebruik maken van loonwerkers belangrijke schaalvoordelen worden gerealiseerd. Gelet op de geringe arbeidsbezetting per bedrijf, zijn o.i. de mogelijkheden tot een verdere uitbreiding van het loonwerk niet groot meer, ten zij men de perspectieven van het uitoefenen van het landbouwbedrijf als nevenberoep hoog aanslaat. We zien dan ook het aandeel van de loonwerkers in de werkzaamheden, de laatste jaren niet meer toenemen. We verwachten dan ook dat in de toekomst een verdere schaalvergroting door vergroting van zelfstandige bedrijven en door samenwerking de meeste perspectieven biedt. Hierdoor zal het mogelijk zijn om het werktuigenpark met een grote bewerkingscapaciteit optimaal te benutten en de arbeidsbezetting beter af te stemmen op de afnemende werkgelegenheid. In dit verband kunnen bedrijfsoverkoepelende vormen

---

1) Kosten en baten van het plan - Mansholt door Prof.Dr. J. de Hoogh en Drs. J.H. Post (E.S.B., 23 juli 1971).

van arbeidsorganisatie wellicht leiden tot een ontwikkeling die het proces van bedrijfsbeëindiging en afvloeiing van overtollige arbeidskrachten soepeler en voor de betrokkenen meer bewust kan doen verlopen.

De hier gesignaleerde ontwikkelingen zijn allerminst specifiek voor Nederland. In alle Westerse landen kunnen dezelfde tendenties worden waargenomen. Opmerkelijk bij deze structurele aanpassingen is dat de landbouw in de Westerse landen kleinschalig is gebleven. Typerend is ook dat deze gemoderniseerde kleinschalige landbouw aan de voet is verweven met een grootschalige agribusiness en tevens wordt bijgestaan door de Overheid met diverse collectieve activiteiten, die onmogelijk door de individuele kleine ondernemers zelf ter hand kunnen worden genomen.

Deze ontwikkeling heeft tot belangrijke resultaten geleid. De toename van de netto-(arbeids)productiviteit in de nederlandse landbouw is groter geweest dan voor de nationale economie als geheel. De landbouw heeft dan ook een belangrijke bijdrage geleverd tot de reële welvaartsstijging van onze samenleving. Globale berekeningen tonen aan dat de bijdrage van de agrarische sector aan deze welvaartsstijging - die in de periode 1950-1970 bijna verdubbeld is - ongeveer 10% is geweest. In welke mate de landbouw zelf van de produktiviteitstoename heeft geprofiteerd wordt vooral bepaald door het markt- en prijsbeleid en door algemene maatregelen in het sociale, monetaire en fiscale vlak, die in andere inleidingen worden belicht.

3. Overheidsbeleid ten aanzien van de landbouw

a. Doeleinden

Bij de realisering van de produktiviteitsvergroting door de in het voorgaande genoemde ingrijpende structurele veranderingen aan de opbrengst- en kostenzijde, is enerzijds het initiatief en de persoonlijke inzet van de agrarische producenten zelf groot geweest, terwijl anderzijds de Overheid een belangrijke verantwoordelijkheid op zich heeft genomen om deze veranderingen mogelijk te maken en te stimuleren. De Overheid heeft voorwaarden geschapen en geeft hier en daar enige steun om drempelweerstand te overwinnen. De Overheid gaat evenwel niet zo ver dat zij de landbouw als het ware beschouwt als een door haar centralistisch geleid groot openbaar nutsbedrijf. De Overheid acht de landbouw van zeer wezenlijke betekenis voor de samenleving, al was het alleen maar omdat deze levensmiddelen voortbrengt en door de gespreide produktiewijze de ruimte openhoudt, maar bij de taken die de Overheid op zich heeft genomen wil zij het initiatief en de kwaliteiten van de ondernemers zoveel mogelijk tot haar recht laten komen.

Het landbouwbeleid beslaat thans een breed terrein met drie belangrijke doeleinden en velerlei instrumenten. Een van de drie belangrijke doeleinden is vergroting van de produktiviteit d.w.z. ver-

laging van de hoeveelheid produktiemiddelen per eenheid produkt. Op de andere doelstellingen t.w. bevordering van een redelijke beloning van de aangewende produktiefactoren en van marktevenwicht wordt in andere inleidingen ingegaan.

Ten overvloede zij nog opgemerkt dat het wel vanzelfsprekend is dat de inkomensontwikkeling van de landbouw niet alleen bepaald wordt door de produktiviteitsverhoging maar evenzeer door prijsniveaus en prijsverhoudingen. Het is wel zo dat de boer zelf aan de produktiviteitsvergroting veel kan doen, terwijl de prijzen - vastgesteld door de Overheid of bepaald door de markt - voor hem een gegeven zijn. Vergroting van de produktiviteit is uiteraard voorwaarde voor economische groei. Produktiviteitsverhoging heeft niet alleen aan de wieg gestaan van de welvaartsontwikkeling die de Westerse landen te zien hebben gegeven, maar blijft voortdurend aandacht vragen, indien men althans de groei erin wil houden. Economische groei en technische ontwikkeling worden nl. niet door bovenaardse krachten bepaald. Al lijkt soms de technische vooruitgang wel op een op hol geslagen paard dat moeilijk is te stoppen, toch blijft het waar dat de vooruitgang afhankelijk is van aanwezige technische know-how en van de wil om deze te bevorderen en natuurlijk van de bereidheid van de ondernemers om deze toe te passen.

b. Instrumenten gericht op het scheppen van voorwaarden

In de landbouw heeft de Overheid zich met betrekking tot produktiviteitsontwikkeling en de noodzakelijke structurele aanpassingen tot de volgende hoofdpunten bepaald:

- a. vergroting van de landbouwkundige kennis en bevordering van de overdracht van deze kennis;
- b. vermindering van de agrarische beroepsbevolking en het aantal bedrijven;
- c. vergroting van bedrijven en het verlenen van rentesubsidies aan ontwikkelingsbedrijven;
- d. bevordering van de bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie (horizontale integratie);
- e. verbetering van de agrarische infrastructuur;
- f. verbreiding van de economische structuur door uitbreiding van de niet-agrarische werkgelegenheid.

Al deze punten zijn bekend en ook reeds eerder onder woorden gebracht. 1) Toch kan het nuttig zijn, in een tijd dat het landbouwbeleid op de tocht staat, het geheugen weer eens op te frissen en te wijzen op de samenhangende visie die naar voren komt uit dit onderdeel van het landbouwbeleid. Het kan ook van belang zijn om nog

---

1) Doel en middelen van het agrarisch structuurbeleid (Econ. Stat. Berichten 17, 24 en 31/3 '65).

eens te onderstrepen dat de Overheid zich reeds geruime tijd met deze taken heeft bezig gehouden en waarom de Overheid meent dit te moeten doen. Alle genoemde taken beogen de produktiviteit te stimuleren en/of voorwaarden te scheppen dat de produktiviteitsvergroting zich metterdaad kan realiseren. Op maatregelen van meer recente aard met betrekking tot de ruimte en het milieu, die een tegenovergesteld effect hebben, wordt straks nader ingegaan. Eerst enkele summiere opmerkingen over de stimulerende taken. In de eerste plaats is het van belang dat landbouwkundige kennis, zowel in het biologische als in het mechanische vlak, beschikbaar is. Vanzelfsprekend moet deze kennis overgedragen aan en toegepast worden door de producenten. Het belang hiervan is door de Overheid reeds lang onderkend. Afgezien van een aantal activiteiten in de 19e eeuw, kan men stellen dat rond de eeuwwisseling deze overheidstaken zijn geïntensiveerd door het oprichten van een omvangrijk apparaat van onderzoek, voorlichting en onderwijs. Nederland mag in dit opzicht zeker tot de voortrekkers worden gerekend. De resultaten zijn groot geweest en onze agrarische produktie staat thans dan ook op een teeltechnisch hoog niveau.

De gehele volkshuishouding heeft hiervan geprofiteerd, aangezien een steeds kleiner deel van het arbeidspotentieel nodig was voor een royale voedselvoorziening van een sterk toenemende bevolking. Het landbouwbeleid heeft dan ook de afgelopen eeuw een belangrijke bijdrage geleverd in het economische groeiproces. Aangezien de tienduizenden kleine persoonlijke bedrijven niet in staat waren zelf deze research en kennisoverdracht te verrichten, en bovendien de produktiviteitswinst voor een belangrijk deel direct wordt doorgegeven aan de consumenten, achtte de Overheid het verantwoord en noodzakelijk om deze taken zelf ter hand te nemen. De Overheid heeft dus reeds ongeveer 75 jaar geleden de voordelen ingezien van een grootschalig onderzoek- en voorlichtingsapparaat. De consument is hiermee meer gebaat dan met een achterlijke produktietechniek, die een te krap aanbod met hoge prijzen tot gevolg zou hebben gehad.

De hier gesignaleerde produktiviteitsvergroting kon zich tot 1950 voltrekken binnen de bestaande bedrijven en de aanwezige manlandverhouding. We zagen evenwel dat na 1950 de produktiviteits-toeneming gestimuleerd werd door ingrijpende veranderingen in de organisatie van de werkzaamheden, die niet meer binnen de bestaande structuur kon plaatshebben. Het bedrijfsleven heeft de uitdaging aanvaard en de Overheid heeft wederom blijk gegeven zich van haar eigen verantwoordelijkheid voor de agrarische bedrijfstak bewust te zijn. De Overheid is hierbij niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten maar wel heeft zij getracht de voorwaarden te scheppen om de ingrijpende structuurveranderingen mogelijk te maken.

In de eerste plaats zij hier genoemd het regionale industrialisatiebeleid dat direct na de oorlog ter hand werd genomen. Door deze verbreding van de economische structuur in de landelijke gebieden

is het vertrek van arbeidskrachten uit de landbouw bevorderd en konden bovendien agrarische jongeren zich tijdig voorbereiden op een niet-agrarisch beroep en daarin ook werk vinden. Door een aantal stimuleringsmaatregelen voor industrievestiging in de landelijke gebieden en door het gebruik van instrumenten om aan een spreidingsbeleid gestalte te geven werden inderdaad de beoogde doeleinden in belangrijke mate bevorderd. De cijfers over de bevolkingstoename in het Noorden, Zuiden en Oosten van ons land en over de beroepsstructuur, geven hiervan een duidelijke bevestiging.

Maar niet alleen voldoende niet-agrarische werkgelegenheid is noodzakelijk voor een verbetering van de man-landverhouding in de landbouw en voor schaalvergroting, ook een verbetering van de agrarische infrastructuur is een noodzakelijke voorwaarde om arbeidsbesparende technieken te bevorderen. Een goede verkaveling, ontsluiting, waterbeheersing en energievoorziening zijn nodig om een sterk gemechaniseerde landbouw mogelijk te maken. Per 31 december 1973 was van 495 000 ha cultuurgrond de infrastructuur via de ruilverkavelingsprocedure verbeterd - d.i. bijna een kwart van de totale oppervlakte cultuurgrond - terwijl bijna 600 000 ha in uitvoering was genomen.

De genoemde voorwaarden zijn onmisbaar om de noodzakelijk geworden structurele hervormingen mogelijk te maken. Door het vertrek van arbeidskrachten en door schaalvergroting dient bestaande fundamentele onevenwichtigheid in de aanwending van de produktiefactoren in concreto te worden verbeterd. Hierbij is de Overheid ook stimulerend opgetreden.

In de eerste plaats tracht de Overheid door beroepenvoorlichting en beroepskeuzeadviezen de agrarische jongeren tot een verantwoorde beroepskeuze te brengen. Een juiste beroepskeuze voorkomt frustraties bij noodzakelijk gebleken beroepsverandering op latere leeftijd. Ook nationaal-economisch is een juiste beroepskeuze van belang omdat op deze wijze het volle rendement wordt gehaald uit een kostbare beroepsopleiding. Op korte en langere termijn zullen deze maatregelen de belangrijkste bijdrage leveren om tot een verantwoorde man-landverhouding te komen.

Om dit proces te versnellen kunnen vervroegde bedrijfsbeëindiging en voor jongeren beroepsverandering verantwoord zijn. Er zijn ook door de Overheid bedrijfsbeëindigings- en omscholingsregelingen in het leven geroepen om de betrokkenen te helpen over de drempel heen te komen; tevens verleent de Overheid haar medewerking via de bureaus voor arbeidsbemiddeling. Deze omscholingsregelingen en de arbeidsbemiddeling ressorteren onder het Ministerie van Sociale Zaken.

De in de voorgaande alinea genoemde maatregelen moeten o.i. als aanvullend worden gezien, om het aantal bedrijfshoofden te verminderen. Er zijn economische en sociale redenen aan te voeren, om bij vermindering van het aantal bedrijfshoofden vooral het accent te leggen bij de generatiewisseling. Maatregelen aan de bron, d.w.z.

bij de beroepskeuze, zijn economisch en sociaal het meest verantwoord

Het tot nu toe besproken Overheidsbeleid had in hoofdzaak betrekking op het scheppen van voorwaarden om de mechanisch-technische ontwikkeling in en de afvloeiing van arbeidskrachten uit de agrarische sector mogelijk te maken, terwijl de saneringsmaatregelen meer direct gericht zijn op een zo goed mogelijke begeleiding van de vertrekkende arbeidskrachten zelf en op een stimulering van de bedrijfsbeëindiging. Hiernaast besteedt de Overheid in toenemende mate aandacht aan de bedrijfsontwikkeling. Ook de blijvende bedrijven worden met problemen geconfronteerd. De noodzakelijke modernisering van gebouwen en uitrusting vragen belangrijke investeringen, terwijl voor een verantwoord gebruik van deze modernisering schaalvergroting onmisbaar is. Via het voorkeursrecht van grondaankoop voor levensvatbare bedrijven en het stimuleren van bedrijfsverkoopelende vormen van arbeidsorganisatie wil de Overheid de schaalvergroting bevorderen. De investeringen in gebouwen, werktuigen, veestapel en enkele infrastructuurele bedrijfsverbeteringen tracht de Overheid te vergemakkelijken door het verlenen van rentesubsidies voor opgenomen kredieten. In de huidige overgangssituatie, waarin de landbouw door de sterke economische groei is terechtgekomen, kunnen deze subsidies verantwoord zijn.

Ook bij deze laatste activiteiten wil de Overheid niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten. De ondernemer dient een concreet ontwikkelingsplan op te stellen dat aan bepaalde voorwaarden moet voldoen. Eerst wanneer de ondernemer een duidelijk plan heeft en aannemelijk maakt dat dit gerealiseerd kan worden, is de Overheid bereid om via rentesubsidies de ontwikkeling van deze bedrijven te bevorderen. De belangstelling van de agrarische ondernemers voor dit aspect van het Overheidsbeleid is vrij groot. Per 1 augustus 1974 waren ongeveer 6500 aanvragen ingediend, waarvan er inmiddels 3200 zijn goedgekeurd.

c. Noodzaak en grenzen van het Overheidsbeleid

Ten slotte dringt zich bij al deze Overheidstaken die beogen de produktiviteit in de landbouw te bevorderen, de vraag op of deze activiteiten nationaal-economisch en zelfs in een nog breder verband, verantwoord zijn.

In de eerste plaats zij opgemerkt dat voor de samenleving het veilig stellen van een royale voedselvoorziening een hoge prioriteit heeft. Hiernaast kan aan de secundaire functie van de landbouw, het openhouden van de ruimte en het beheer ervan, een belangrijke betekenis worden toegekend; met name in een sterk gethustrialiseerde volkshuishouding.

Wanneer naar de mening van de Overheid deze functies in voldoende mate tot hun recht zijn gekomen, blijft de Overheid mede verantwoordelijk om de beschikbare produktiefactoren in de econo-

misch meest verantwoorde richting aan te wenden. Voor de landbouw is in dit verband van betekenis dat regionale specialisatie - bepaald door een aantal regionaal gebonden factoren - tot zijn recht moet kunnen komen. De trekkracht die deze factoren opleveren in de realisering van de produktiviteitsvergroting en versterking van de concurrentiepositie, mag niet ongedaan worden gemaakt door concurrentievervalsende activiteiten van de Overheid. Wanneer men evenwel van mening is dat voor de agrarische sector de omstandigheden aanwezig zijn om een sterke concurrentiepositie te blijven innemen, is het o.i. verantwoord dat de Overheid maatregelen neemt om deze positie te handhaven en te bevorderen. Deze maatregelen zijn te meer verantwoord wanneer de zekerheid bestaat dat de produktiviteitswinst ook wordt doorgegeven aan de consumenten en wanneer blijkt dat de betreffende sector deze activiteiten niet zelf ter hand kan nemen.

In het bovenstaande hebben we gezien dat de landbouw ontwikkelingsfasen heeft gekend waarin de Overheid van mening was dat noodzakelijke voorwaarden moesten worden gecreëerd om de produktiviteitsvergroting mogelijk te maken. De Overheid heeft zich naar mijn mening bij haar activiteiten tot de essentiële punten beperkt, die passen in het zojuist genoemde kader, terwijl zij hierbij het initiatief en de vakbekwaamheid van de ondernemers zoveel mogelijk onaangetast heeft gelaten. Men kan bij een zo veelomvattend landbouwbeleid natuurlijk altijd vraagtekens plaatsen bij het gebruik van bepaalde instrumenten en bij de accenten die gelegd moeten worden, maar dat neemt niet weg dat in hoofdlijnen de gebruikte instrumenten een belangrijke bijdrage hebben geleverd om de structurele aanpassingen en produktiviteitsvergroting te realiseren. De resultaten spreken in dit opzicht een duidelijke taal.

Het zal na het voorgaande duidelijk zijn dat ik de mening ben toegedaan dat het z.g. DIT-stelsel van Van Riemsdijk voor de hier behandelde punten weinig perspectief heeft. Mijns inziens wordt hiervoor ook in het rapport van de Commissie-Kriellaars een sobere, maar duidelijke motivering gegeven. Van Riemsdijk verzuimt in zijn gestelde artikelen een gemotiveerd antwoord te geven op de volgende drie vragen.

1. Waaruit blijkt dat de structurele aanpassingen door het huidige landbouwbeleid worden afgeremd en waarom moet het tempo hoger zijn?
2. Waaruit blijkt dat het huidige EG-landbouwbeleid de productie extra opjaagt? (Men lette op de produktietoename in de afgelopen 75 jaar).
3. Op grond van welke argumenten zal een gemoderniseerde landbouw na 20 jaar (de tijdelijk vervangende inkomensvoelers zijn dan verdwenen) onder het regime van "genormaliseerde" wereldmarktprijzen wél tot marktevenwicht zal leiden?

De wijze waarop Van Riemsdijk de structurele aanpassingen wil bereiken laat ik hier buiten beschouwing. In het rapport Kriellaars wordt gemotiveerd waarom deze methode niet past in ons maat-

schappelijk bestel. Wel moet mij nog van het hart dat ik niet de indruk heb, dat door het stelsel van Van Riensdijk de onrust en de onzekerheid onder de agrarische bevolking, die de laatste tijd zo duidelijk zichtbaar zijn geworden, tot het verleden zullen behoren. Van Riensdijk suggereert immers dat met de invoering van zijn stelsel alle problemen worden opgelost en dus alle acties overbodig worden. Het moet voor buitenstaanders wel de indruk wekken dat al degenen in de Westerse wereld die verantwoordelijk zijn voor het landbouwbeleid, oogkleppen hebben waardoor het lokkend perspectief niet wordt gezien. Toch wordt blijkbaar dat zoet gefluit door de landbouwpolitici anders ervaren. Zou het misschien te mooi zijn om waar te zijn?

Samenvattend zou ik willen opmerken dat in de landbouw reeds grote veranderingen hebben plaatsgehad, voordat er sprake was van een gemeenschappelijk EG-landbouwbeleid. Wel zijn er tijdens het gemeenschappelijk landbouwbeleid belangrijke kostenvoordelen gerealiseerd door een sterke vermindering van arbeidskrachten en door schaalvergroting.

Ook is duidelijk geworden dat in een zich moderniserende landbouw niet alleen de produktiviteit sterk stijgt, maar gelijktijdig de produktie blijft toenemen. Wanneer men van mening is dat er hierbij voor bepaalde produkten sprake is van ongewenste structurele overschotten, dan zullen er nieuwe instrumenten nodig zijn om marktevenwicht te bereiken. Men zal dan niet kunnen ontkomen aan het uit produktie nemen van grond en/of van extensivering van het grondgebruik, b.v. via-quoteringen. Ook deze suggesties zijn in het rapport over het inkomensbeleid voor land- en tuinbouw genoemd.

b. Landbouw en ruimtelijk beleid

Het zou niet van realiteitszin getuigen om hier geen aandacht te besteden aan enkele nieuwe aspecten van het Overheidsbeleid, die verband houden met de ruimtelijke ordening en het milieu van een dichtbevolkt land. De laatste jaren wordt de landbouw nl. geconfronteerd met nieuwe aspecten van Overheidsbeleid, gericht op ruimtelijke ordening en het milieu. Het gaat hier niet om het beleid dat beoogt de technische vooruitgang in de landbouw te bevorderen en om het scheppen van voorwaarden die structurele veranderingen mogelijk maken, maar veeleer om de vraag of en in welke mate beperkende maatregelen voor de landbouw noodzakelijk zijn terwille van natuur, landschap en milieu.

Het is in dit verband goed een onderscheid te maken tussen een primaire en een secundaire functie van de landbouw. De primaire functie is uiteraard het produceren van levensmiddelen, terwijl de secundaire functie betrekking heeft op het gebruik en het beheer van de ruimte. Kenmerkend voor de landbouw is dat de grondgebonden produktie sterk gespreid is en dus de ruimte open houdt. In onze sterk gefindustrialiseerde samenleving met een dichte bevolking is de positieve bijdrage die de landbouw hierdoor levert aan het

leefbaar houden van de lage landen wel zeer duidelijk waar te nemen.

Zichtbaar is ook dat de moderne structurele ontwikkelingen in de landbouw ruimtelijke consequenties hebben. De consequenties hebben betrekking op de bebouwing, de aard van het grondgebruik, de dichtheid van de veestapel en op de inrichting van landelijke gebieden, waarbij men kan denken aan de ontsluiting, de verkaveling en de perceelsscheidingen en beplantingen langs de wegen. In feite bestaan de landelijke gebieden in Nederland, naast enkele natuur- en watergebieden, in hoofdzaak uit cultuurlandschappen. Deze cultuurlandschappen hebben in de loop der tijden belangrijke veranderingen ondergaan, een proces dat nog steeds doorgaat. Men zou kunnen zeggen een volk dat leeft bouwt aan zijn toekomst, ook wat betreft het landschap. Deze progressieve benadering van het landschap wordt de laatste jaren wat getemperd door krachten en stromingen in onze samenleving, die bepaalde landschappen in meerdere of mindere mate willen conserveren. Het zal duidelijk zijn dat dit conserveren en het opleggen van beperkende maatregelen, economische consequenties hebben voor de agrarische bedrijfstak. Het kan leiden tot lagere opbrengsten, hogere kosten en vooral tot beperking van de ontplooiingsmogelijkheden voor de toekomst. Bij de afweging van belangen die op het spel staan zit de moeilijkheid niet in de eerste plaats bij de gebieden die in feite voor de agrarische produktie van geen betekenis meer zijn, zoals een aantal natuurgebieden en nationale parken. In zulke gebieden is eigendom en verzorging reeds overgegaan naar de Overheid of naar niet-agrarische instanties, die al of niet met hulp van de Overheid deze gebieden in stand houden.

Veel moeilijker ligt de situatie in landelijke gebieden waar de landbouw van overwegende betekenis is en waar door beperkende maatregelen het landschap moet worden geconserveerd of bepaalde elementen in het landschap behouden moeten blijven. De afweging van belangen is hier moeilijk en de kosten kunnen hoog oplopen. In veel gevallen zal men al spoedig in de situatie komen dat het economische draagvlak aan de landbouw wordt ontnomen. Dit zal zeker het geval zijn wanneer de mogelijkheden tot aanpassing aan moderne ontwikkelingen worden geblokkeerd. Wanneer dit het geval is, is het voor alle betrokkenen beter dat hierover zekerheid bestaat. Of de primaire functie van een gebied blijft voortbrenging van agrarische produkten met consequenties voor de ruimte die deze functie vraagt, of de primaire functie van een gebied ligt elders en dan ook de verantwoordelijkheid voor deze gebieden en voor degenen die hierin een functie vervullen. Het onderhoud van een stukje natuurgebied door levensvatbare landbouwbedrijven kan in deze conceptie doelmatig zijn.

Terwille van het vermijden van onrust en het verschaffen van meer zekerheid is het voor het agrarische bedrijfsleven van groot belang dat de vraag wordt beantwoord om welke beperkingen het gaat en voor welke gebieden. Ook de motieven die tot eventuele beperkende maatregelen nopen, dienen duidelijk te worden aangegeven.

Wanneer eenmaal de beslissing is genomen dient vanzelfsprekend ook vast te staan wie de verantwoordelijkheid draagt voor de economische consequenties van de te nemen maatregelen.

Bij het afwegen van de hier besproken belangen, zal men zich steeds bewust moeten zijn dat de landbouw beheerder is van het overgrote deel van de groene ruimte. Een functie die in ons dichtbevolkt land van toenemende betekenis wordt voor het openhouden van de ruimte tussen de woon- en werkagglomeraties en dus een belangrijke recreatieve betekenis heeft. Zonder dit beheer zou de gemeenschap zich grote offers moeten getroosten om de "groene" oppervlakte aan de behoeften van de maatschappij te doen beantwoorden.

4. De positie van de agrarische ondernemers in een moderne maatschappij

Het is weer een twintig jaar geleden dat het zoeklicht werd gericht op de sociale positie van de landarbeiders, een beroepsgroep die na de Tweede Wereldoorlog sterk in beweging was gekomen. Enkele jaren geleden is door mij in een inleiding aandacht gevraagd voor de positie van de boer als kleine zelfstandige in een maatschappij die twintig jaar van ongekende economische groei achter de rug had. Thans aan het slot van deze voordracht lijkt een korte slotbeschouwing hierover nog meer gerechtvaardigd. Het in vogelvlucht gegeven overzicht over structurele aanpassingen in de landbouw en Overheidsbeleid moet wel tot de conclusie leiden dat de positie van de agrarische ondernemer sterk is gewijzigd.

Uit de inleiding wil ik enkele punten, die de positie van de boer sterk hebben beïnvloed, naar voren halen.

a. In de eerste plaats zij vermeld dat de landbouw in toenemende mate is geïntegreerd in de nationale economie en beïnvloed wordt door ontwikkelingen in het internationale vlak. Aan de kostenzijde blijkt dat uit het toenemend aandeel van aangekochte goederen en diensten in het totale kostenpakket en uit de beloningsaanspraken van de primaire produktiefactoren. De recent sterk gestegen prijzen van brandstof, kunstmest, bestrijdingsmiddelen en van veevoergrondstoffen hebben wel duidelijk gemaakt hoe zeer de kostenontwikkeling in de landbouw door deze prijsstijgingen wordt beïnvloed en afhankelijk is van derde landen. De vraag rijst hierbij of de niet-grondgebonden sterk kapitaalintensieve produktierichtingen hun expansieve karakter wel kunnen handhaven.

Aan de afzetzijde zien we een breder wordende marge tussen producenten-consumentenprijzen mede als gevolg van de toenemende be- en verwerking en diensten in het voedselpakket. Bij deze ontwikkelingen kunnen we ook toenemende concrete bindingen van de landbouw met de voorafgaande en opvolgende schakels in het produktieproces waarnemen, waardoor de onderlinge afhankelijkheid groter wordt. In dit verband wordt wel beweerd dat deze afhanke-

lijkheid van industrie en banken grote nadelen voor de agrarische producenten met zich meebrengt. De tot nu toe verrichte onderzoeken bevestigen deze ooneringen in het algemeen niet. Het merendeel van de contracthouders had een overwegend positief oordeel over contractuele bindingen. Wel is gebleken dat in overeenkomsten bepalingen voorkomen die de producent sterk binden, terwijl de andere partner een grote mate van vrijheid wordt gelaten. Ook komt het nog al eens voor dat de overeenkomst niet schriftelijk is vastgelegd. Naarmate de overeenkomst dieper ingrijpt in de bedrijfsvoering en de agrarische ondernemer minder vrijheid laat, is uiteraard de kans op een ongewenste situatie groter. Een goede juridische en economische voorlichting is dan ook van groot belang om eventuele misstanden te voorkomen; hiernaast kan ook een horizontale bundeling van het aanbod de positie van de producenten versterken. Het is en blijft uiteraard voor de agrarische producenten van belang om hun marktpositie in de verticale kolom zo sterk mogelijk te maken.

- b. Voorts is van belang op te merken dat in een sterk groeiende economie de relatieve betekenis van de agrarische bedrijfstak in de volkshuishouding afneemt. Deze ontwikkeling vraagt te meer onze aandacht omdat bij deze relatieve daling, het aantal werkers in de landbouw ook absoluut sterk is gedaald; de vermindering van bedrijfshoofden is uiteraard gepaard gegaan met afnemng van het aantal bedrijven. Op zichzelf moet deze relatieve en absolute daling positief worden beoordeeld; het is immers een voorwaarde voor economische groei. Niettemin brengt deze afnemende betekenis ook verschuiving in machtsverhoudingen teweeg. De landbouw, die in de voortbrenging van aardse goederen lange tijd een eerste viool heeft gespeeld, dient nu met een bescheiden plaats genoegen te nemen. Deze nieuwe positiebepaling in de maatschappij brengt aanpassingsmoelijkheden met zich mee.
- c. Nauw samenhangend met deze betekenis in de volkshuishouding is de plaats van de boer in de plattelandssamenleving. De centrale positie die de boer in de traditionele dorpsamenleving innam, behoort onherroepelijk tot het verleden. Door de regionale industrialisatie en door de spreiding van dienstverlenende sectoren is ook het platteland in het economische groeiproces opgenomen. Nieuwe beroepsgroepen zijn hierdoor aan de plattelandssamenleving toegevoegd met als gevolg dat de positie van de boer veel minder centraal is geworden. Ook hier wordt van betrokkenen een groot aanpassingsvermogen gevraagd ten einde conflicten te vermijden en vormende krachten te stimuleren, om de nieuwe samenleving tot een zekere harmonie te brengen.
- d. Uit de inleiding is ook gebleken dat het Overheidsbeleid met de landbouw is verbreed en gefhtensiveerd. We zagen dat de Overheidsactiviteiten zich niet alleen tot het Ministerie van Landbouw beperken maar dat ook andere beleidsinstanties betrokken zijn bij

het scheppen van voorwaarden voor en het begeleiden van structurele hervormingen. Hier moet zelfs nog aan worden toegevoegd dat de laatste jaren de landbouw in toenemende mate te maken krijgt met maatregelen van die instanties welke geroepen zijn om de schaarse ruimte in ons land zo verantwoord mogelijk te bestemmen, in te richten en te beheren en het milieu zo zuiver mogelijk te houden. Het zal geen verbazing wekken dat zelfs gerechtvaardigde verlangens toch bij de agrarische ondernemers gevoelens van onzekerheid en onbehagen oproepen. Deze gevoelens komen duidelijk aan het licht bij de houding die de betrokkenen in bepaalde gebieden innemen t.a.v. de landinrichtingsactiviteiten. Wellicht is dit ook één van de factoren die de laatste jaren de boeren en tuinders tot demonstratieve acties hebben gebracht. Maar ik zeg uitdrukkelijk één want het is wel duidelijk geworden dat een complex van factoren tot onlustgevoelens hebben geleid. Een aantal factoren zijn reeds aangeduid. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat de agrarische ondernemers, gezien als onderdeel van de grotere groep der kleine zelfstandigen, zich in onze welvaartsmaatschappij tekort gedaan voelen ten aanzien van de sociale voorzieningen die wel gelden voor de loon- en salaristrekken.

- e. Een laatste punt waardoor de positie van de agrarische ondernemers wordt beïnvloed, heeft betrekking op de functieverhuizingen van boer en tuinder als ondernemer. De ingrijpende structurele veranderingen binnen de landbouw, de toenemende verwevenheid tussen landbouw en agribusiness en de veranderingen in de productietechniek hebben ook belangrijke accentverhuizingen teweeggebracht in de drie hoofdfuncties van de agrarische ondernemer. In de eerste plaats is opvallend dat de taak van handarbeider thans voor vrijwel alle boeren essentieel is geworden. Aangezien de bedrijfshoofden 75% van de agrarische beroepsbevolking uitmaken, zijn de boeren in feite ook arbeider geworden. In de tweede plaats geeft de boer leiding aan het agrarische productieproces, zowel in teelttechnisch als in arbeidsorganisatorisch opzicht. Deze functie is kwalitatief zwaarder geworden. Door de technische vooruitgang in het biologische vlak moet ook de vakbekwaamheid van de boer toenemen. Hiernaast is de organisatie van de werkzaamheden gecompliceerder geworden. Door de geringe arbeidsbezetting en de toenemende bewerkingscapaciteit van de werktuigen, kunnen de werkzaamheden op een groot aantal bedrijven slechts door samenwerking en/of loonwerkers op een verantwoorde wijze worden uitgevoerd. Ook bij de keuze van de productierichtingen zal rekening moeten worden gehouden met de mogelijkheden om het werk rond te zetten.
- Ten slotte de commerciële functie: de keuze van het meest rendabele bedrijfsplan en de financiering van het bedrijf. In het kader van deze inleiding kan hierop niet verder worden ingegaan. Hopelijk is uit deze inleiding duidelijk geworden dat ook deze functie moeilijker is geworden en slechts goed kan worden vervuld, wanneer de ondernemer beschikt over aanzienlijk meer economi-

sche kennis en inzicht dan voorheen. De toenemende verwevenheid met en afhankelijkheid van de ontwikkelingen in de volkshuishouding als geheel, mede beïnvloed door het Overheidsbeleid, en de noodzakelijke schaalvergroting en modernisering van de bedrijfs-outillage stellen hoge eisen aan de hier bedoelde functie van de ondernemer.

- f. De tot nu gesignaleerde veranderingen in de positie van de agrarische ondernemers, houden voornamelijk verband met de structurele veranderingen die de landbouw in een sterk groeiende economie moet doormaken. Wanneer de economische groei echter enigszins stagneert en bovendien o.a. door de sterke inflatie de internationale betrekkingen minder stabiel worden en gepaard gaan met aanzienlijke prijsstijgingen van energie en grondstoffen, wordt aan de gevoelens van onbehagen een extra dimensie toegevoegd. Met name de produktierichtingen die sterk afhankelijk zijn van energiedragers en agrarische grondstoffen worden dan kwetsbaarder, waarbij het niet uitgesloten is dat het groeitempo in deze produktierichtingen een aanzienlijke vertraging te zien zal geven.

Voor Nederland heeft gebruik gemaakt van de tot voor kort onbeperkte invoer van brand- en grondstoffen tegen relatief lage prijzen. De sterk tot ontwikkeling gekomen glastuinbouw, veredelings- teelten en de zeer intensieve melkveehouderij zijn markante voorbeelden van onze niet-grondgebonden resp. bodemextensieve agrarische produktie.

Toch geloof ik dat op wat langere termijn de perspectieven voor de agrarische sector, m.n. voor de grondgebonden produktierichtingen, niet somber zijn. Het is immers buiten kijf dat de landbouw levensmiddelen voortbrengt en als primaire taak heeft het voorzien in de eerste levensbehoeften.

Gelet op de grote voedseltekorten in de wereld is het niet waarschijnlijk dat een vertraging in de economische groei in het algemeen ook zal gelden voor de voortbrenging van agrarische produkten.

Ook vanuit het gezichtspunt van energieverbruik steken de hier bedoelde agrarische produktierichtingen gunstig af bij vele andere economische activiteiten, terwijl bovendien het produktieproces weinig milieuvervuilend is.

Van belang is voorts dat de agrarische produktie sterk gespreid is, waardoor de ruimte wordt open gehouden. In dit verband zal wellicht in de toekomst steeds meer betekenis worden toegekend aan de secundaire functie van de landbouw t.w.: het beheer en de verzorging van het landschap.

Deze factoren kunnen ertoe bijdragen dat de betekenis van de agrarische sector in de volkshuishouding belangrijker wordt en de positie van de werkers in deze bedrijfstak sterker. Hierbij dient men er zich van bewust te zijn dat aan het agrarische produktieproces in onze gecompliceerde maatschappij hoge eisen worden gesteld.

De vertegenwoordigers van het georganiseerde bedrijfsleven zullen in nauw overleg met de Overheid moeten zorgen voor het scheppen van

voorwaarden die de landbouw ontplooiingsmogelijkheden biedt, terwijl van de ondernemers zelf een grote inspanning en vakbekwaamheid worden gevraagd om deze mogelijkheden metterdaad te realiseren.

Het behoeft wel geen betoog dat voor deze versterkte positie een markt- en prijsbeleid onmisbaar blijft en dat maatregelen in het sociale en fiscale vlak noodzakelijk zullen zijn. Maar deze laatste onderwerpen vallen buiten het bestek van deze inleiding.